

Boris Volodarsky

Mordet på Kurt Landau

[Utdrag ur Boris Volodarsky, *Stalin's agent: the Life and Death of Alexander Orlov*. Kurt Landau kidnappades och mördades av GPU/KGB-agenter i september 1937.]

Hösten 1937 var förvisso en het säsong för NKVD i Spanien. Den 23 september anhöll två polisagenter, åtföljda av en stormgardist [Guardia de Asalto], den österrikiske trotskisten* Kurt Landau. Denna månadslånga operation, som ledde till att Landau blev arresterad och mördad, är kanske bäst dokumenterad, om än i begränsad omfattning, genom att det ur sovjetiska underrättelsearkiv frisläppts skildringar av ögonvittnen och medverkande samt även akademiska forskningsbidrag. Att Orlov var direkt inblandad går nu att belägga.

När den första skådeprocessen i Moskva (19-24 augusti 1936) nått sin skamliga ändpunkt med att samtliga anklagade dömdes till döden var Landau oerhört oroad. För honom var försvaret av de tidigare bolsjevikledarna, nu betecknade som ”avskum”, ”schakaler”, ”hyenor” och ”galna hundar”, inte bara en plikt utifrån proletär internationalism, utan också något som berörde honom personligen. En av de dömda, Valentin Olberg, hade en gång tillhört Landaus grupp i Berlin.¹ Landau kände inte till att Olberg också var agent för INO och i Tyskland fungerat som en hemlig angivare bland trotskisterna. 1930 försökte han få bli Trotskijs sekreterare, ett av alla försök att tränga in i Trotskijs närmaste krets.² Samma år blev Olberg en av Landaus anhängare. 1935 blev han hemkallad till Sovjetunionen.

”Son till en välbärgad vinhandlare i Wien”, skriver Pierre Broué i sin korta biografi om Landau. ”Kurt Landau levde ett bohemiskt studentliv i likhet med många andra ungdomar från den judiska intelligentian i kejsrerliga huvudstäder ... 1921 anslöt sig denne välutbildade och kultiverade tonåring det nybildade österrikiska kommunistpartiet.”³ och tre år senare, fortfarande i Wien, mötte han Victor Serge. Serge hade suttit fängslad i Frankrike för sin medverkan i en anarkistisk liga och tack vare Röda korsets insatser blev han 1918 utväxlad mot Bruce Lockhart och kom till Ryssland. Där började Serge arbeta för Komintern, som då leddes av Zinovjev, och skickades på uppdrag till Berlin. I november 1923 tvingades han lämna Tyskland efter den misslyckade kommunistiska resningen och flyttade till Wien. När han och Landau träffades hade Serge redan varit knuten till den s k Vänsteroppositionen ledd av Trotskij. Snart hade även Landau hamnat i opposition till KPÖ. I juli 1929 träffade han i Wien en av Trotskijs nära medarbetare och började snart brevväxla med den ryske revolutionären i exil, som nu blivit Stalins fiende nummer ett. Trotskij övertygade Landau om att bosätta sig i Berlin där hans talang

* Att beteckna Landau som ”trotskist” är missvisande. Under spanska inbördeskriget anslöt han sig till det spanska partiet POUM, som inte heller betraktade sig som trotskistiskt. Detta framgår för övrigt även av det följande. – *Red.*

¹ Hans Schafranek, ”Kurt Landau”, *Cahiers Léon Trotsky*, n° 5, januari-mars 1980, sid. 71-95 [Finns på svenska på marxistarkivet: [Kurt Landau](#).]

² Om Olberg, se Rita T Kronenbitter, ”Leon Trotsky, Dupe of the NKVD”, *Studies in Intelligence*, n° 16/1 (specialutgåva 1972), sid. 15-61.

³ Pierre Broué, [Kurt Landau](#), *Revolutionary History*, n° 9/4 (2008), sid. 229-36.

skulle kunna komma till användning fullt ut. Vid bara 26 års ålder såg det ut som att Landau skulle bli en av ledarna för den Internationella vänsteroppositionen – så blev emellertid inte fallet eftersom han tidigt blev involverad i bittra fraktionsstrider som fick honom att dra slutsatsen att Trotskij förstört Vänsteroppositionen. I mars 1933 flyttade han och hans hustru till Paris.

I början av november 1936 anlände Landau, även känd som ”Agricola”, ”Wolf Bertram” och ”Spectator”, och hans fru Katia (egentligen Julia Lipschutz), de hade varit ett par sedan 1923, till Katalonien. Broué skriver att ”han snabbt skaffade sig stort inflytande bland ledningen för POUM, som han gick med i, utan att överge sin allmänna strategi om att det var möjligt att ’förändra’ kommunistpartierna.”⁴ POUM gav Landau i uppdrag att arbeta med utländska journalister, författare och vanliga medlemmar av milisen. Han hade eget kontor och flera medarbetare. Men österrikaren hade andra planer. Landau trodde att revolutionen i Spanien skulle bli en sporre och en fyrbåk för den nödvändiga omorientering av den europeiska arbetarklassen, som han arbetat för sedan början av 1930-talet och som han nu trodde skulle kunna förverkligas via POUM.

Efter Majdagarna i Barcelona kände Landau sig inte trygg i förorten Sarriá. Han bad Augustin Souchy, en tysk anarkist, journalist och författare, om hjälp och denne lät inkvartera honom i högkvarteret för anarkistiska CNT:s regionala kommitté på Via Layetana. Eftersom Souchy var på väg att lämna Spanien kort därpå gav han Landau rådet att inte lämna byggnaden under tiden.⁵

Kurt Landaus österrikiske levnadstecknare skriver, med Katia som källa, att Landau som marxist inte var välkommen i de anarkistiska kretsar som gett honom skydd och att han därför letade efter ett annat gömställe.⁶ I ett brev till en österrikisk vän i juli 1937 skrev Landau ändå: ”Trots denna djävligt besvärliga situation känner jag mig som fisken i vattnet.” Paul Thalmann, som träffade Souchy så fort denne kommit till Barcelona, erinrade sig också att han sett Landau utanför Hotell Falcón i heta diskussioner med Max Diamant och Willy Brandt, som försvarade folkfrontspolitiken, om Majdagarnas betydelse. Det var under denna tid, då han levde på en lugn gata vid namn Carrer Montserrat de Casanovas i Barcelonas förorter i ett hus som tillhörde en kvinnlig veteran inom oppositionen, som Landau skrev artikeln ”Bolsjevism, trotskism och sekterism”. Han funderade över revolutionen och klasskampen och misstänkte med all säkerhet inte att han var en jagad man. Även om Landaus ”revolutionära” program var naivt var hans öde beseglats av en dödsdom som avkunnats i Moskva. Följaktligen hade Orlov speciella order. Katia Landau skrev:

Den 9 oktober trädde vittnet Charlotta Duran fram inför domstolen och gjorde följande uttalande: ’I min lägenhet i Barcelona lät jag en man vid namn Kurt Landau bo, han är österrikare och en välkänd marxistisk skribent. Vid sjutiden på kvällen den 23 september [1937] kom två polismän och en medlem av Stormgardet för att arrestera Kurt Landau. Det gjordes inte någon husundersökning, men fången blev snabbt bortförd.’⁷

⁴ *Ibid.*

⁵ Schafranek, [Kurt Landau](#).

⁶ *Ibid.*

⁷ Katja Landau, ”Stalinism in Spain”

En vecka senare förklarade Paulino Gómez, nyutnämnd *Delegado de Orden Público* i Katalonien, officiellt att polisen hade absolut inget att göra med denna arrestering.

Eftersom hon själv anhållits för att hon skulle röja hans gömställe blev Katia Landau informerad om makens ”försvinnande”. Kamrater och vänner gjorde förfrågningar på *Comisariado General de Orden Público* och alla officiella fängelser. Till ingen nytta. Inte ens Julián Zugazagoitia, som ersatt Ángel Galarza som inrikesminister, kunde säga något om vad som hänt Kurt Landau. Katia krävde en juridisk utredning och när myndigheterna inte klarade av att ge några besked om vad som hänt hennes make inledde hon en hungerstrejk.⁸ Det stod klart att Kurt Landau arresterats med ansvariga myndigheters godkännande och ändå visste ingen officiell representant var han fanns. Katia fortsatte att ställa frågor: Hade polismännen arbetat för egen räkning? Lydde de order från sin överordnade, polischefen Monsieur Burillo? Vart hade Kurt Landau förts efter arresteringen? Vad hade det blivit av honom?⁹

Femtio år senare skulle Hans Schafranek, Landaus levnadstecknare, ställa samma frågor: vem hade planerat, organiserat och verkställt kidnappningen och avrättningen av Landau? Han skrev: ”Allt tyder på GPU, men det är nästan omöjligt att få reda på exakt vilka som var inblandade. Mördarna vet hur man ska utplåna spåren efter sig – som i många andra liknande fall.”¹⁰

Exakt en månad innan Landau blev bortförd rapporterade Orlov till Centrum:

Liternoj delo [i detta fall mordoperationen] av Kurt Landau visade sig vara svårare än alla tidigare fall ... Han höll sig djupt under jorden och trots att vi i tio dagar hållit en ledande kvinnlig anarkist under sträng övervakning, enligt vad hon avslöjat till en av våra källor [oidentifierad] är hon hans kurir och träffar honom dagligen, har vi hittills inte lyckats hitta honom. Landau är helt klart en central figur i POUM:s underjordiska organisation. Därför vill jag inte att vi ’plockar in’ Landau vid mötet, utan följer honom till bostaden och griper honom om en eller två dagar senare. Som ni vet har Landau, i motsats till andra utländska *literniks*, knutit nära kontakter med trotskistiska organisationer på plats.¹¹

Kurt Landaus änka Katia ägnade ett helt kapitel i den broschyr hon skrev 1938, *Stalinism in Spain*, åt ”GPU-agenter som vi haft att göra med”. Bland annat pekade hon ut Orlov. ”Han talar tyska med stark rysk accent. Han sköter förhören bara i speciellt viktiga fall, ibland slår han fångarna, men i allmänhet brukar han nöja sig med att beordra det.”¹²

⁸ Se Paul Preston, *We Saw Spain Die: Foreign Correspondents in the Spanish Civil War*, efterord till paperback-utgåvan, London: Constable, 2009, sid. 439-43.

⁹ Katia Landau, [Stalinism in Spain](#) och [del 2](#). I själva verket var överste Ricardo Burillo generaldirektör för säkerhetsfrågor (Jefe superior de la Dirección General de Seguridad) i Katalonien från maj 1937.

¹⁰ Hans Schafranek, [Kurt Landau](#)

¹¹ ASVRR, personlig dossier SCHWED, n° 32476, band 1, sid. 91-92, SCHWED till Centrum, 25 augusti 1937, citerat i Costello och Tsarev, *Deadly Illusions*, sid. 286.

¹² Katia Landau, *Stalinism in Spain*. Dessvärre är hennes engagerade dokument fullt av felaktigheter. I en av upplagorna av sin berömda bok sade Hugh Thomas t o m att det fanns tvivel om de förfärliga uppgifter som broschyren innehåller (Thomas, *The Spanish Civil War*, 3:e upplagan (1977), sid. 703, not 2. [*Kritisk kommentar*: Detta står inte i svenska upplagan av *Spanska inbördeskriget* (1977), som baseras på 3:e upplagan. Men i 4:e engelska upplagan (2001) konstaterar Thomas i not 2, sid. 682: ”Se även Katia Landau, *Le Stalinisme en Espagne* (Paris 1938) för fasansfulla historier”. Att tolka detta som att Thomas sade att det ”fanns tvivel” om Katias om ”förfärliga uppgifter” är ganska magstarkt. En stor del av det aktuella kapitlet (från 4:e upplagan) finns i svensk översättning i [Mordet på Andreu Nin – hur gick det till?](#)

Katia, som polisen arresterade två gånger under den skärseld maken genomgick, pekar ut två österrikare, Leopold Kulcsar (alias "Paul Marsch") och hans fru Ilse som de mest otäcka medarbetarna till NKVD och för att personligen ha deltagit i förhören. Hon erinrade sig ord för ord vad Leopold Kulcsar sagt till henne:

Jag har ett speciellt uppdrag i fallet Landau. Mitt verkliga uppdrag är att leverera bevis för att arton trotskister av tjugio är fascister och agenter åt Hitler och Franco. Subjektivt kanske du är en bra revolutionär, men du är övertygad om att en seger för Franco skulle vara mer gynnsam för att förverkliga trotskismens idéer än en seger för stalinismen.¹³

I en intervju med denne författare höll en av de österrikiska veteranerna i Internationella brigaderna, Hans Landauer, fast vid att Katia Landau haft fel när hon påstått att Leopold Kulcsar personligen förhört henne i Barcelona. "Av dokument från Spaniens ambassadör i Tjeckoslovakien, Luis Jiménez de Asúa, som jag såg på *Archivo Historico Nacional de Madrid* framgår tydligt att Kulcsar bara befann sig i Spanien mellan slutet av november och slutet av december 1937".¹⁴ Veteranen hade rätt beträffande Kulcsars vistelse i

av Martin Fahlgren – noten har där nr 6.] Katja talar om "Georg Scheyer, alias Sanja Kindermann", i verkligheten den redan omnämnde Szaja Kinderman. I ett brev till *Revolutionary History*, 6 juli 2003 [se [Reiner Tosstorff on the Spanish revolution](#)], skriver Reiner Tosstorff: "Georg Scheyer alias Sanja (egentligen Schaja eller Szajafor Izchaak) Kinderman var en polsk jude som var flykting i Barcelona, en stalinist som tog chansen att göra karriär efter den 19 juli. Det verkar som, även om jag inte har någon möjlighet att verifiera denna muntliga uppgift, han hade en viktig roll i den statliga säkerhetstjänsten i Polen efter 1945, men blev utvisad 1968. Han uppges på i Sverige nu." Angående Szaja Kinderman, vars riktiga namn var Józef Winkler, se detta kapital. "Karl Meines alias Karl Arndt", i verkligheten Karl Lewis, omnämns också i detta kapitel alias "Fritz och Karl Arndt". Seppi Kappalanz, hustru till GPU-agenten Moritz Bressler, hette egentligen Josepha (Seppel) Campalans, änka till den katalanske politikern Rafael Campalans i Puig. Hon föddes ursprungligen 1907 med namnet Herrmann i Königstein/Taunus. Efter de allmänna valen 1931 blev hennes man deputerad för Barcelona och innehade den posten till sin död 1933. Seppel Campalans arbetade som översättare i KPD:s Abteilung für Abwehr und Gegnerarbeit i Barcelona, som leddes av Hubert von Ranke, alias "Moritz" (två andra var Hermann Geisen och Minna Artz-Neubeck). [Alfred] Herz – ett annat namn för den litauiske stalinisten George Mink – diskuteras också i detta kapitel. "Franz Feldman: utan tvivel den kuslige stalinistiske yrkesmördaren Ernö Gerö": så är med säkerhet inte fallet, eftersom Gerö var en av Kominterns rådgivare till PSUC och, som Reiner Tosstorff korrekt konstaterar i det ovan nämnda brevet, därmed är det knappast tänkbart att han samtidigt skulle ägna sig åt så "underordnad" verksamhet. Vad beträffar Pauline Dobler är i varje fall namnet korrekt återgivet. Dobler var inte med i något parti eller politisk grupp och mellan 1929 och 1936 reste hon som guvernant en hel del mellan England, Spanien och Italien. Sista gången Dobler kom till Spanien var i december 1936. Tills hon blev arresterad den 8 juli 1937 innehade hon en teknisk post i POUM:s sekretariat. I sina opublicerade memoarer erinrar sig Hubert von Ranke att han och hans närmaste man "Peter Netz" (dvs Walter Vesper) betalade Dobler 600 pesetas – efter att hon frigivits och "gjort bättring" under förhören. 1939 arbetade Dobler med Gorkin i Paris när det upptäcktes att hon var en stalinistisk mullvad. Se även [Reiner Tosstorff on the Spanish revolution](#) (brev i *Revolutionary History*, 6 juli 2003). Senaste forskning visar att Paula, eller Paulina Dobler (Zürich 21 april 1910-Zürich, 15 september 1987) blev förhörd den 24 april 1937 efter att en del "trotskistiskt POUM-material" hittats hos henne. Hon arresterades den 8 juli 1937 "för spioneri" (Verhaftung wegen Spionage) och vid den tidpunkt då Landau greps blev också Dobler förhörd (23 och 25 september 1937), RGASPI: f. 495, op. 183, d. 12; BAR E 2001 (D) 1, Bd. 65. I oktober 1943 for Dobler från Frankrike till Schweiz och låg lågt i Genève. Se Huber och Hug, *Die Schweizer Spanienfreiwilligen*, sid. 168, 464.

¹³ Katja Landau, *Stalinism in Spain*, a.a..

¹⁴ Hans Landauer till författaren, Wien, 9 november 2005. Han gjorde samma påstående i sin bok, Landauer och Hackl, *Lexikon der österreichischen Spanien-kämpfe 1936-1939*, sid. 146-47. Luis Jiménez de Asuas handlingar finns inte i AHN utan i arkiven hos Fundación Pablo Iglesias.

Spanien, men fel om hans relation till fru Landau. Hennes vittnesmål stämmer. Motivet till arresteringen av Katia ("starka misstankar om militärt spionage") undertecknades den 9 december 1937. Den 18 december flyttades hon över till "ett halvhemligt fängelse direkt och enbart underställt *El Departamento*. Klockan två natten mellan den 29 och 30 december 1937 frigavs hon tack vare en rad petitioner av franska socialister, framför allt Marceau Pivert.¹⁵

Strax efter frigivningen blev Katia Landau deporterad till Frankrike. I Paris träffade hon åter Ilse Kulcsar. Katia skrev:

Vi såg henne två gånger i Paseo San Juan [i Barcelona], där hon medverkade i förhören ... Ilse Kulcsar-Barea sprider ut uppgifter om att den spanska regeringen gjorde ett stort misstag när man frigav mig, eftersom jag är mycket svekfull och att man borde ha fått mig att tala ut (med Sankta Ursulas metoder) eftersom allt tyder på att jag mycket väl visste var Kurt befann sig, nämligen i Rio de Janeiro.¹⁶

Kurt Landau var definitivt inte i Rio. Han mötte samma öde som andra *litterniks* på Orlovs dödslista. En version som cirkulerade både inom fängelseadministrationen och bland medfångar var att han hade dödats i källaren till Hotel Colón i Barcelona.¹⁷

När ledarna för POUM ställdes inför rätta i oktober 1938 anklagades både Landau och Nin *in absentia* för att ha verkat som agenter åt Gestapo. Först 60 år senare skulle ryska forskare komma fram till att det i själva verket var NKVD som aktivt samarbetat med Gestapo direkt efter spanska inbördeskriget.

I mars 1937 talade Stalin själv klarspråk:

Man måste klargöra för våra partikamrater att trotskisterna, som utgör ett aktivt element i utländska spionagetjänsters avlednings-, skadegörelse- och spionageverksamhet, för länge sedan upphört att vara en politisk strömning inom arbetarklassen; att de för länge sedan upphört att tjäna någon slags idé, som har någonting gemensamt med arbetarklassens intressen; att de har förvandlats till ett principiöst och idélöst band av skadegörare, bluffmakare, spioner och mördare, i tjänst hos utländska spionageorgan ... i kampen mot den nutida trotskismen duger inte längre de gamla metoderna, diskussionsmetoderna, utan det krävs nya metoder, som går ut på att rycka upp trotskismen med rötterna och krossa den.¹⁸

¹⁵ Katja Landau, *Stalinism in Spain*. Se även Broué, [Kurt Landau](#),

¹⁶ Katja Landau, *Stalinism in Spain*. Katjas bitterhet är förståelig men Paul Preston ger en övertygande förklaring till varför hon träffade Ilse Kulcsar två gånger under förhören. Boken *We Saw Spain Die* hade redan utkommit, men professor Preston skrev en gripande epilög till paperback-utgåvan med rubriken "Love, Espionage and Treachery" i *We Saw Spain Die* (2009). Katja frigavs en första gång den 29 november. Den 8 december blev hon emellertid åter arresterad av en speciell patrull i en bil utan registrerings-skyltar och fördd till ett interneringscenter på Passeig de Sant Joan. Där blev hon förhörd av Leopold Kulcsar, som lät henne förstå att hon aldrig skulle komma ut levande ur byggnaden. Enligt Preston var det under de förhören som Katja två gånger träffade Ilse och drog slutsatsen att även hon var NKVD-agent som deltog i förföljelserna av anti-stalinister. Katjas framställning av det som hände henne var korrekt, men hennes tolkning av vad hon såg kan ses som inkorrekt om man jämför med Arturo Bareas förklaring till Ilses närvaro i Barcelona.

¹⁷ Hans Landauer till författaren, Wien, 9 november 2005.

¹⁸ Stalin, "O nedostatkach partiinoj rabotij i merach likvidatsij trotskistskich i mych dvurusjnikov" ("Om bristerna i partiarbetet och åtgärder för att likvidera trotskisterna och andra som spelar dubbelt"), *Voprosij istorii*, n° 3 1995, sid. 3-15. [svensk övers: [Kampen mot fascismens trotskistiska agenter och vårt partis uppgifter](#) på marxistarkivet].

Trots mängden litteratur om spanska inbördeskriget är det ändå nödvändigt att slå fast att Andra republiken inte var Stalins Ryssland. Ingen skulle någonsin komma på att påstå att Largo Caballero eller Juan Negrín var ”Djingis Khan med en telegraf”, en klassisk despot med alla en modern stats maktmedel till sitt förfogande – det epitet den store dissidenten på 1800-talet, Alexander Herzen, använde för att beskriva sin oro för 1900-talets Ryssland. Ett inbördeskrig pågick med sina hårda regler och överdrifter, men aldrig någon diktatur med skådeprocesser och oppositionella dömda till döden i omgångar om flera hundra. Och, även om det är sant att NKVD i Spanien från våren allt mindre intresserade sig för kriget mot Franco för att ge krossandet av trotskisterna högsta prioritet, kaos rådde i Centrum som var mitt i den Stora terrorns paranoia då huvuddelen av de som var i tjänst utomlands misstänktes för att konspirera med fienden. Med Stalins Ryssland skulle Herzens mardröm bli verklighet.¹⁹ Men det hade inte mycket med Republiken i Spanien att göra.

Översättning: Björn Erik Rosin

Lästips

Av Boris Volodarsky finns på marxistarkivet även [Mordet på Rudolf Klement](#).

För en ganska kortfattad, men läsvärd, redogörelse för spanska inbördeskriget, se [Den olägliga revolutionen \(Spanien 1936-1939\)](#), av Fernando Claudín (f d spansk kommunistledare).

Av Kurt Landau finns på marxistarkivet den intressanta artikeln [Den spanska revolutionen 1936 och den tyska revolutionen 1918-19](#).

Av Katja Landau finns en kortare artikel publicerad svenska *Arbetaren* i oktober 1938: [Stalinistiska mördare](#)

Artikeln [Mordet på Andreu Nin – hur gick det till?](#) av Martin Fahlgren, innehåller förutom ett utdrag ur Hugh Thomas bok om spanska inbördeskriget, även utdrag ur den sovjetiska spionchefen Sudoplatovs självbiografiska bok *Direktoratet*, samt ur John Costello & Oleg Tsarev, *Deadly Illusions*, som också tar upp fallet Kurt Landau.

Mer allmänt om den stalinistiskt styrda repressionen i Spanien, se Burnett Bolloten, [Repressionen mot anarkister och POUM under spanska inbördeskriget](#) (tar även upp mordet på Landau).

¹⁹ Se Christopher Andrew & Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive*, sid. 87-88, 708.